

*Csécsei Ilona – Csengei Andrea –
Dósa Mariann – Kleiner Imre – Palotai
Magdolna – Szakmáry Ibolya Tünde – Sziráki
Zoltán – Szombathy Károly – Tompa István –
Udvarhelyi Éva Tessza – Wittmann Nándor**

Lakhatási mozgalmak Magyarországon a XX. században

A „*Mikor van a tetteknek ideje, ha nem ilyenkor?!*” című részvételi akciókutatás a magyar társadalomtörténet eddig láthatatlan szeletét dolgozza fel: azt, hogy mit tettek Budapesten a XX. század során a lakhatási gondokkal küzdő, gyakran szélsőségesen szegény emberek azért, hogy emberhez méltó körülmények között éljenek (Csécsei et al., 2017). Ebben a cikkünkben a magyarországi lakhatási mozgalmakról készült empirikus kutatásunkat mutatjuk be. Az általunk vizsgált önszerveződések között vannak önsegítő mozgalmak, föld- és barlangfoglalók, a lakbérzsora ellen lázadó munkások, lakótelepek és munkásszállók lakói, lakásbérlők és hajléktalan emberek is. A mozgalmak és önszerveződések bemutatásán túl a célunk az, hogy inspirációt és tanulási lehetőséget nyújtsunk azoknak az embereknek és csoportoknak, akik ma a saját bőrükön tapasztalják meg a lakhatási válságot.

Barlanglakások

Az emberek évszázadok óta használják lakóhelyül a természetes vagy mesterségesen kialakított barlangokat, üregeket. Magyarországon is számos településen találunk barlang- vagy pincelakásokat. Kutatási területünk Budapestre korlátozódott, ahol három helyen található nagyobb barlangrendszer: a Gellért-hegyen, Budafokon (más néven Promontor) és Kőbányán. Mindhárom helyszínen voltak barlanglakások, azonban csak a leglakottabb Promontorról maradtak ránk részletes feljegyzések.

Budafokot a XIX. században főleg szőlősgazdák és a szőlőműveléshez kapcsolódó ipar művelői, valamint kőbányászok és napszámosok lakták. A sváb kőfejtők elsősorban a jól bányászható mészkő miatt költöztek ide, de szükség volt rájuk a borpincék kialakításánál is. A bányászat a felszínről történt, téglalap alakú, ún. munkagödrök

* A szerzők a Közélet Iskolájának kutatói.

kitermelésével. Az így keletkezett négy-öt méter mély barlangócokat kezdték el később hasznosítani lakás céljára a későbbi barlanglakók, de az is előfordult, hogy először kisebb lyukakat vájtak, a követ eladták, majd az üreget tovább bővítették, és az így kialakult odúkat pedig kiadták még szegényebb embereknek. *„Valóságos földalatti város ez, földalatti uccákkal, amelyekre szabályszerű uccajelző táblákat helyeztek és egy-két szoba-konyhás, egészségtelen, sokszor öt-hat méter mélységben lévő barlanglakásokkal, amelyeket itt- »kőház«-aknak mondanak és amelyeket szabályszerűen telekkönyvileg is nyilvántartanak. (...) Vannak helyek, ahol gyanútlanul megy az ember az uccán és váratlanul az ucca szintjéből egész sor füstölő kémény emelkedik ki. Így vesszük észre, hogy alattunk, az ucca alatt emberek laknak.”* (Szélpál, 1936).

Noha 1897-ben a hatóság megtiltotta az új barlanglakások létesítését, ennek nem volt semmi foganatja. 1910-ben Budafokon összesen 636 barlanglakás volt 2698 lakossal, ami a település akkori lakosságának 24%-át tette ki (Zsámboki, n.d.). A helyzet változatlanságát jelzi, hogy a Népszava 1938-ban még így ír: *„Budafok városa mögött, a temető közelében, alig néhány méterrel mélyebben, mint a halottak, háromszázhetven sokgyermekes család húzódik meg – a város lakosságának közel 7%-a.”* A barlanglakások történetét az államszocialista lakásépítési akciók zárták le, a hatvanas évek végére a legtöbb barlanglakást megszüntették. Nem minden barlanglakó volt hajlandó azonban önszántából kiköltözni. Az utolsó barlanglakó 1971-ben halt meg. Özv. Tóth Gyözőné halála után az ő lakásában nyílt meg a Veréb utca 4. szám alatt a Barlanglakás Emlékmúzeum, ami máig látogatható.

Kutatásunk kiinduló meghatározása szerint a barlangok „önkéntes” elfoglalása már önmagában egyfajta lakhatási mozgalomnak tekinthető, hiszen a szegény emberek az uralkodó normákat megszegve foglalták el a barlangokat és alakítottak ki maguknak otthonokat. Mivel a barlangokban élő embereknek a napi megélhetés is komoly gondot okozott, úgy tűnik, hogy a foglaláson túl nem volt lehetőségük további mozgalmi szervezkedésre. Ugyanakkor megállapítható, hogy lehetőségeikhez mérten mindig ellenálltak a kilakoltatásoknak, és a maguk eszközeivel megvédték jogaikat a hatalommal szemben.

Bérlőmozgalmak a XX. század első felében

Budapest túlnépesedésének kezdete a kiegyezésig vezethető vissza. Az iparosodás folyamatában emberek sokasága indult vidékről a városba munka reményében. A tömeges bevándorlás ellenére a XIX.

század végén és a XX. század elején lényegében nem létezett lakáspolitikai Budapest (erről részletesebben lásd Umbrai, 2008). A kor hazai lakásreformerei – a legismertebb Ferenczi Imre és Bárczy István – tettek kísérleteket a helyzet megoldására, nem túl sok sikerrel. Egy megoldás maradt: a lakóház-építkezések magánszemélyekre, vállalkozókra hárultak.

A századforduló éveiben a munkásság zöme szoba-konyhás, alacsony mennyezetű, vaskályha fűtésű, udvari bérlakásban lakott – ötdömágával. Az al- és ágybérleti rendszer alapvető fontosságú volt. Így tudták fizetni a lakbért, ezzel azonban még zsúfoltabb lett a lakás. Ferenczi Imre a Községi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények című munkájában leírja, hogy egy jól működő gazdaságban a munkásság a jövedelme 15-20%-át költi lakbérre. Ez – beszámolója szerint – Budapest a századfordulón elérte a 30-33%-ot. 1906-ban elmélyült a gazdasági válság, amely még inkább meglódította a lakbéreket és az élelmiszerárakat. A munkáslakások bérei drámaian drágultak, 1913-ig a növekedés mértéke nagyjából 50-100% között alakult. Az áremelkedés összefüggésbe hozható azzal is, hogy a háztulajdonos és a házfőbérlő személye elvált, így a közvetítő személy belépése a tulajdonos és a lakó közé fokozta a lakbérzsorát lehetőségét. Az uzsorával éleződött tehát a feszültség, mely a lakbérhátralékosok számának növekedéséhez, ez pedig az egyre gyakoribb kilakoltatásokhoz vezetett.

A tiltakozások első megnyilvánulása a házbojkott mozgalom volt, mely 1907 folyamán indult „hódító” útjára, bár már korábbról is találunk erről szóló híradásokat. A házbojkott idején a bérlők bojkottra szólították fel a ház ellen a lakást keresőket. A nyomás hatására a háziurak zöme egyezkedni kényszerült és kénytelen volt a saját jogait megkurtító ún. kollektív szerződést kötni (Gyáni, 1992). A házbojkott mozgalom gyors és váratlan sikere alapvetően három tényezőre vezethető vissza. (1) A bírósági procedúrának kitett felmondási ügyek hónapokig húzódtak, ami a tulajdonos számára komoly veszteséggel járt. A bérjövdelem-kiesés sokszor túllépte azt a veszteséget, ami a lakók által követelt lakbér-csökkentésből fakadt. (2) A viszályok hatására a telkek árai az érintett körzetekben zuhanni kezdtek, ami rosszul érintette a telekspekulánsokat. A bankok is megegyezésre szólították fel a tulajdonost, mert tudták, hogy a kölcsöntörlesztés forog kockán. (3) A házfőbérlők érdekközössége képtelennek mutatkozott kemény ellenállást kifejteni a bojkottálókkal szemben. Nem alkottak erős politikai tömörülést, nem voltak felkészülve a lobbizásra, szétaprózódtak. Erősen függtek a bankoktól, figyelemmel kellett lenniük a pénzügyi érdekekre is.

1909 februárjában a budapesti háztulajdonosok együttes béremezésre határozták el magukat. A bojkott mozgalom ekkor csapott át erőszakos lakbérstrájkokba. Ezek során a bérlők megostromolták az épületeket. A bérlők egyre nagyobb tömegben kezdték megtagadni a felemelt bérek fizetését. A lakbérstrájkokkal kifejtett társadalmi ellenállás erejét jelzi, hogy a városi hatóság viszonylag gyorsan reagált: megkezdtek a községi kislakásos házépítési program kivitelezését, és módosították a lakásbérletre vonatkozó jogszabályokat is. A módosított Ptk. értelmében a felmondások ezentúl bírósági eljárást vontak maguk után, ha a felmondás oka a hátralék volt. A hosszadalmas és költséges bírósági eljárások arra ösztönözték a tulajdonosokat, hogy inkább egyezkedjenek a bérlőkkel. Megszűnt az a gyakorlat is, hogy a háziúr a hátralék fejében a bérlők távollétében lefoglalta ingóságait.

A Százados úti művésztelep

A fővárosban a XIX. század végére kialakult egy jelentős művészcsoport, amelynek sajátos igénye a műteremlakás, de legalábbis a megfelelő műterem volt. A művészek lakhatási szervezkedésének indulása 1909-re tehető. Négy szobrászművész – Horváth Géza, Kallós Ede, Margó Ede és Szeszák Ferenc – beadványt fogalmazott Bárczy István főpolgármesterhez. A beadványban „a művészet szent nevében” kérést intéztek a fővároshoz műtermes lakások építésére. A beadvány aláírásához még sok művész csatlakozott (szám szerint negyvenen) (Nyikos, 2002). A művésztelep felépítése iránti igény beleillett Bárczy kislakásépítési programjába, melynek során hatezer lakás készült el 1909 és 1912 között.

A századfordulón a fiatal művészek ugyanazokkal a problémákkal szembesültek, mint sok ezer budapesti. Nem volt megfizethető, emberhez méltó lakhatásuk. Ezért összefogtak és érdekeiket beadványokkal próbálták érvényesíteni. Nem fordultak szembe a hatalommal, sőt az uralkodó társadalmi réteggel sem, mert ez az ő esetükben „öngyilkosság” lett volna. Érdekeiket úgy tudták leginkább érvényesíteni, hogy felismerték erejüket, és elfogadtatták a hatalommal, hogy olyan tudás birtokában vannak, melynek eredményei a főváros, sőt az állam javát szolgálják. Ők hajlandók voltak ezt a tudást, a tehetségüket és kreativitásukat felajánlani, ha ezért megfelelő lakhatást és munkahelyet kapnak cserébe. Célkitűzésük végül megvalósult. Igaz, hogy ezt a megoldást eleinte csak egy maréknyi ember élvezhette, de az eredetileg tíz évre tervezett művésztelep az elmúlt száz év során többszáz embernek adott otthont és megélhetést.

Kunyhólakók az 1920-as és 30-as években

Az 1920-as években a lakásínség drámai méreteket öltött Budapesten. Ezrek éjszakáztak a mintegy 50 tömegszálláson (Gyáni, 1992), az ágy- és albérlők a város lakosságának több mint 10%-át tették ki (Győri–Sass, 2003). Az igazi nagyvárossá nőtt Budapesten tömegeesen jelent meg a városi munkásság. Körükben a lakásszegénység nagyon sokféle formában jelent meg, ilyen volt például az ágyra járás, ahol napidíjat fizettek az ágy használatáért. Ezenkívül egész Budapest területén bódévárosok nőttek ki a földből.

A saját kezű építkezéseknek két kiemelkedő hulláma volt: az első a kötött lakásgazdálkodás feloldását követően kezdődött az 1920-as évek elején, amikor a kilakoltatási és lakbér-moratóriumok fokozatos megszüntetésével családok ezreit fenyegette a lakásvesztés. A bódéépítés második hulláma a nagy gazdasági válság alatt tetőzött: a munka nélkül maradt és kilakoltatott emberek a korábban létesített telepek körül építették fel viskóikat. Az 1920-as években több ezer ember élt nyomor- vagy szükséglakástelepeken. Az akkoriban nyomortelepnek hívott kunyhólakó közösségeket alapvetően két csoportba sorolhatjuk. Voltak az önszerveződő telepek, amelyeket lakóik a föld elfoglalásával és saját házaik felhúzásával alakítottak ki. Ilyen volt például a ferencvárosi Kiserdő, a budai Jeruzsálem-telep és a Lóversenyter vagy Lepra-telep is. Voltak olyan barakk- és szükséglakótelepek is, amelyeket noha az állam épített, de színvonalukban gyakran az informális telepekhez hasonlítottak. Az állami telepeket jellemzően női nevekkel látták el, ilyen volt például a Mária Valéria, Augusztia vagy a Zita-telep.

Az állandó kilakoltatások és elköltözések ellenére a lakók száma évről évre növekedett. Szécsi János ([1938] 1963) felmérése alapján a telepeken rendszerint gyermekes, családos munkásokat találunk. A keresők zöme 30 és 60 év közé esik, foglalkozásuk szerint pedig viszonylag változatos népek lakták a telepeket: többek között segédmunkások, kőművesek, asztalosok, szabók, takarító-mosónők, mázolók, tisztviselők, kintornások, zenészek, fodrászok, bádogosok-cserepesek, lakatosok, szerelők, ácsok, műszerészek és szűcsök. A legrosszabb helyzetben lévő telepek lakói közül nagyon sokan munkanélküliek vagy alkalmi munkások voltak.

A viskólakók az ellenállás sokféle formáját alkalmazták, és készek voltak megvédeni otthonaikat a hatóságokkal szemben. Jól mutatja ezt a pesterzsébeti Hangya-telep története (lásd Böröcz, 2009), amit a helyi hatóságok több alkalommal megpróbáltak kiüríteni, de a lakóknak évekig sikerült megakadályozni otthonaik lebontását. Végül

1934-ben, öt évvel az eredetileg tervezett időpont után a város lebontotta a viskókat. Néhány lakó szociális támogatásban részesült és ideiglenes elhelyezést kapott, mások viszont elköltöztek és újabb bódékat húztak fel. A bódévárosok lakóinak ilyen jellegű vándorlása nemcsak a túlélésért folytatott küzdelem megnyilvánulása, hanem az ellenállás burkolt formája is volt. Noha a kunyhólakókból nem alakult önálló mozgalom, pusztán létük is szálka volt az uralkodó rezsim szemében, és a szociális körülmények romlásával az 1930-as években a nyomortelepek lakói is egyre fogékonyabbá váltak a radikális eszmékre (Gyáni, 1992). Ezek alapján könnyen elképzelhető, hogy éppen a szegény tömegek erejétől való félelem húzódtott meg a hatóságok ama – sokszor sikertelen – törekvése mögött, hogy a lehető leghamarabb felszámolják ezeket a telepeket (Nagy-Csere, 2010).

Lakásfoglalások az 1950-es években

A fővárosban az 1950-es években halmozottan jelentkezett a lakhatás problémája. 1949-re a meglévő lakástartalékok teljesen kimerültek. Ráadásul a sztálini politikát követve az ipar fejlesztése került előtérbe. Így újabb tömegek érkeztek a fővárosba. A vállalatoknak kiutalt lakásokat szolgálati lakásként igényelheték az igazgatótól. Ennek azonban szigorú feltételei voltak. A dolgozónak a szolgálati lakásért alá kellett írnia, hogy ha munkahelyét elhagyja vagy elbocsátják, akkor 15 napon belül visszaadja lakását a vállalatnak. Ha nem, akkor kilakoltatják. Nagyon sok volt a panasz a vállalatigazgatók részéről, mely szerint az egykori dolgozók nem hajlandók elhagyni a lakásokat, a vállalatnak pedig igazi eszköze ez ellen nem is volt. Ebben a korszakban is ismert volt az illegális megoldás a lakásproblémára, az önkényes beköltözés, mely a fővárosban minden kerületben előfordult. Ha nem is elfogadott, de eltűrt módja volt a lakáshoz jutásnak mindkét világháború alatt és után.

1956. október 23-án kitört a forradalom, mely ugyan elsősorban a szabadságról szólt, de az egyik követelés éppen a megfelelő lakhatás volt: „*A katasztrófális lakáshiány enyhítése érdekében követeljük a főleges tömegszervezetek és hivatalok épületeinek kislakások céljára való átadását.*” (Ideiglenes Nemzeti Bizottság, 1956. október 29.) Vagyis ha már szót emelt a sajtószabadságért és az egyenlő jogokért, akkor a nép ezt az időszakot felhasználta arra is, hogy kezébe vegye lakhatásának megoldását. Megelégedve az 50-es évek lakáspolitikáját és kihasználva a forradalom okozta zűrzavart, sokan döntöttek úgy, hogy bármilyen áron, de megpróbálnak lakáshoz jutni. A lakásfoglalók zöme munkásember volt, gyári dolgozó, a munkásállami rendszer embere: segéd- és szakmunkás. Elsősorban vidékről

Budapestre költözők, de sokan voltak, akik albérletből, szülőktől indultak lakást szerezni. Értesüléseiket a gyárban a kollégáktól szerezték. A hír terjedt. Egy-egy házban tipikusan nemcsak egy lakást foglaltak el, hanem az egész házban foglalók laktak. Kimentek, lelakatolták maguknak a lakást, amin a forradalom miatt éppen nem dolgoztak. Ráadásul az 1949-es alkotmány kimondta, hogy a lakáshoz jutás alkotmányos alapjog. Így az emberek jogosultnak tekintették magukat. *„Úgy érezhették, a rendkívüli állapot szülte felfordulás legitim helyzetet teremt arra, hogy ne várják meg a hivatalos kiutalást, hanem maguk gondoskodjanak lakásról... Úgy tűnik: számukra közös identitást nyújtott, hogy mindannyian ugyanúgy jutottak hozzá otthonukhoz”* – összegzi benyomásait Tóth Eszter Zsófia (2006) egy lakásfoglalóval készült interjúja után.

Bár a lakásfoglalók nem fogalmaztak meg nyílt politikai állásfoglalást, a tömeges lakásfoglalás egyfajta kollektív érdekvédelemnek volt tekinthető. A foglalt lakások legnagyobb részét azért utalták ki hivatalosan, mert a foglalások tömegesen és következetesen történtek. A szabadság kivívásán kívül 1956 fontos üzenete, hogy a lakhatás alapvető emberi szükséglet, amelynek kivívásáért érdemes tömegesen fellépni. Az 1950-es években épült lakótelepek sok lakásában ma is élnek olyan családok, akik 1956-ban foglalás útján jutottak a lakásukhoz.

Érdekvédelem az államszocialista munkásszállókon

Az államszocialista időszakban a munkásszállók a lakáspolitikai fontos elemét alkották. A munkásszállókon élő emberek száma végig magas volt, de évtizedenként valamelyest ingadozott. Az 1970-es évek végén körülbelül 150 ezren éltek munkásszállón Magyarországon, a rendszerváltozás idejére pedig újra az 50-es évekbeli létszámra, körülbelül 120 ezerre csökkent a lakók száma (Tóth, 2008). Ebben a korszakban a munkásszállók lakóinak két nagyobb csoportját különböztethetjük meg: az ingázókat és azokat, akik tartósan munkásszálláson éltek. Előbbiekre jellemző, hogy erős kötődéseik voltak vidéken, amelyeket szerettek volna megőrizni, ezért a hétvégéiket, szabadidejüket nem a szállón töltötték; amikor csak tehették, hazautaztak szülővárosukba, szülőfalujukba. Utóbbi csoportba azok a többnyire alacsony iskolázottságú fiatal férfiak tartoztak, akik más lakhatási lehetőség hiányában kényszerültek munkásszállón lakni, ők a lakók körülbelül 20%-át tették ki.

Kutatásunk során széles körű, összehangolt kollektív érdekvédelmi mozgalomnak nem találtuk nyomát a budapesti munkásszállókon, kisebb léptékű érdekérvényesítő tevékenységre azonban több példát is találtunk. Egyrészt voltak olyan szállók, ahol a szállásbizottságok

megfelelően betöltötték hivatalos funkciójukat, és valóban eljárak a lakók érdekében. Így érték el például a lakók az ÉVM (Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium) Szolgáltató Vállalat szállóján a fogyasztható vízmennyiség korlátjának növelését (a kapacitások szűkössége miatt szállónként központilag korlátozták például a fürdéshez, mosakodáshoz fogyasztható mennyiséget). Az egyéni érdekérvényesítésre és a hivatalos rendszerek megkerülésére is találtunk elszórtan példákat. „*Az újpesti textilgyár munkásnő-otthonában élőknek nagyobb a szerencsájük, mint a kelenföldieknek. Ott egy volt gyári dolgozó, ma nyugdíjas tanácsstag kiharcolja nekik a megürült szűkös lakásokat.*” (Mátyus, 1980)

A „Dobozi szálló”, ahogy hivatalos neve – Fővárosi Átmeneti Munkásszállás – is mutatja, eredeti funkcióját tekintve munkásszálló volt, a gyakorlatban azonban inkább hajléktalanszállóként működött (Horváth, 2008a). Kutatásunk során többféle, elszórt érdekvédelmi fellépésre is találtunk példát ezen a szállón, noha szervezett érdekképviseleti mozgalomnak itt sem akadtunk nyomára. Egy 1962. januári, 120 lakó részvételével lezajlott lakógyűlés jegyzőkönyvének tanúsága szerint ezek a gyűlések valódi lehetőséget nyújtottak a szállólakóknak arra, hogy az intézmény vezetősége, illetve a fenntartó Fővárosi Tanács felé jelezzék a problémáikat, és megfogalmazzák a szállóval kapcsolatos igényeiket. Még ebben az évben arról számolt be az Esti Hírlap, hogy „*varázslat történt*” a Doboziiban – a fertőzések és az alkoholizmus helyett immár a „*munka, rend és a törvények*” uralkodnak a szállón. A gondnok elmondása szerint mind e mögött a lakóbizottság, valamint az emelet- és szobafelelősök megválasztása állt. Vagyis „*önerejükből és a közösség hatására álltak itt talpra az emberek*”, kifestettek, kultúrszobát alakítottak ki, kertet építettek. Sokat elmond a szállók közötti mesterséges megkülönböztetésről, hogy a gondnok a változást úgy fogalmazta meg, hogy ez „*a ház ma már nem menedékhely, hanem munkásszállás*” (Nóti, 1962).

Összességében úgy tűnik, hogy a munkásszállókon történt helyiségfoglalások bizonyos esetekben az érdekvédelem hatékony eszközének bizonyultak. Ezek a foglalók nem szerveződtek mozgalommá, nem hangolták össze foglalásaikat, nem fogalmaztak meg kollektív követeléseket, így ebben az értelemben függetlenek voltak egymástól. Az azonban erősen valószínűsíthető, hogy valamilyen módon mégis hatottak egymásra, hiszen ha valakinek sikerült jobb lakáshelyzetet kiharcolnia maga, illetve családjá számára, az másokra is ösztönzőleg hathatott. Mindez azonban meglehetősen korlátozott eredményekhez tudott csak vezetni. Ennek egyik oka a munkásszállón lakó emberek általános megbélyegzése, ami megakadályozta, hogy érdemi társadalmi szolidaritás alakuljon ki e társadalmi

rétegek mellett, enélkül pedig sokkal könnyebb figyelmen kívül hagyni a követeléseiket. Emellett a lakók által belsővé tett stigma ahhoz is hozzájárult, hogy a lakók nem érezték magukénak az intézményt. A szállókon uralkodó méltatlan körülmények és az intézmények átmeneti jellege, azok általánosan nagyon rossz megítélésével párosulva oda vezettek, hogy a lakók maguk sem azonosultak a szállóval, amelyben éltek, emiatt nem is akarták ezeket az intézményeket jobbá tenni, leginkább mielőbb szabadulni akartak belőlük. Ilyen körülmények között az a tudat sem alakulhatott ki a lakókban, hogy nekik is lehetnek jogos szükségleteik és érdekeik, és ezekhez jogok és követelések társulhatnak. Ez pedig a lakók egymás közti szolidaritását is csorbította. Végül, de nem utolsósorban ezek az intézmények egyfajta társadalmi pufferzónaként is funkcionáltak: egyrészt elrejtették a lakáshiány problémáját a széles nyilvánosság elől, másrészt lekenyerezték a lakókat ezekkel a férőhelyekkel és ezzel láthatólag sikeresen szabtak gátat kollektív fellépésüknek.

Érdekvédelem az 1956 és 1989 között épült budapesti lakótelepeken

Az államszocialista lakótelepeken élők speciális helyzetben voltak, ami sok szempontból ellene hatott az érdekvédelmi fellépésnek. Ilyen ellenerő volt például a lakosság szerkezete. Ezeken a lakótelepeken gyakran magasabb státuszú és így magasabb jövedelmű családok éltek – elsősorban értelmiségi, illetve alkalmazotti, kétkeresős párok, többnyire fiatalok, kis gyerekekkel. Ez a családszerkezet és a lakások magas fenntartási költsége azt eredményezte, hogy az érintetteknek nagyon sokat kellett dolgozniuk mind a formális munkaerőpiacon, mind a háztartásaikban. Ezért egyrészt nagyon kevés idejük maradt az érdekvédelmi szerveződésre, másrészt nem is nagyon vettek igénybe a háztartásukon kívüli, közösségi szolgáltatásokat, ami fóruma lehetett volna a közösségi kapcsolatok kialakulásának. Mindezekből és abból kifolyólag, hogy ennek a rétegnek státuszából adódóan erős volt az érdekérvényesítő képessége, a felmerülő problémák megoldásának, az igények kielégítésének elsődleges módja az egyéni érdekkijárási volt.

Az 1970-es évek közepétől módosult ez a helyzet, mert ekkortól a korabeli szociálpolitikai kampányok keretében alacsonyabb státusú munkáscsaládok tömegesen kaptak lakást ezeken a lakótelepeken. Ennek következtében azonban a magyar lakosság nagy részéhez képest ők meglehetősen jó körülmények között éltek, így kevesebb okuk is volt szerveződni a lakásvizonyok kapcsán, és le is voltak kötelezve azoknak a pártfunkcionáriusoknak, akiknek otthonukat kö-

szönhették. Mivel a lakótelepi lakások kiutalása ebben az időben teljesen átláthatatlan módon, pozíciók alapján történt, az érintettek joggal érezhették úgy, hogy jobb nem bolygatni az esetleges problémákat, mert könnyen elveszíthetik a relatíve jó színvonalú lakhatásukat. Sugár József, az újpalotai lakótelep nyugdíjas lakója ezt a „lekötelezett” helyzetet és az ebből fakadó önmérséklést úgy fogalmazta meg, hogy *„nem szabad panaszkodni kedvesem, hiszen gondolj arra, hogy az utóbbi száz évben nem építettek annyi lakást, mint itt Újpalotán néhány év alatt”* (Lipp, 1978, p. 133).

Fontos elismerni, hogy ezeken a telepeken kiterjedt hivatalos infrastruktúrája volt annak, hogy a lakók hangot adjanak véleményüknek, panaszaiknak vagy éppen javaslataiknak. Kutatások igazolják, hogy ezekről a lakótelepekről sokkal több panasz futott be a hivatalos szervekhez, mint a korábbi barakktelepekről (Horváth, 2008b). Minden telepen működtek lakóbizottságok, amelyeknek hivatalos feladatuk a lakók érdekképviseletének ellátása, valamint a közéletiség, a demokratikus működés biztosítása volt. Ezek a bizottságok többkevesebb rendszerességgel tartottak is lakossági gyűléseket. Emellett aktív volt ezeken a telepeken a KISZ (Kommunista Ifjúsági Szövetség) és a Hazafias Népfront is, amelyekben keresztül a lakók közvetlenül a helyi tanácshoz is fordulhattak a panaszaikkal vagy kívánásaikkal.

A közvélekedéssel szemben a közéleti aktivitás ezeken a telepeken sem volt kisebb, mint másutt. Megjelent a hétköznapi ellenállás számos formája: az elektromos berendezések közös használata, a vezetékek illegális át- és visszakötése, vagy a hiányzó szolgáltatások alulról jövő megszervezése (például lakóklubok keretében). Ennél szervezettebb érdekképviselet bontakozott ki Újpalotán a 70-es évek végétől. 1977-ben haladó szellemű népművelők megalakították az Újpalotai Szabadidő Központot, ami közművelődési programokat szervezett, újságokat adott ki, és létrehozott egy Információs Irodát, ami központi fóruma lett a helyi közösségi kezdeményezéseknek. Itt kezdett el szerveződni az Újpalotaiak Baráti Köre Művelődési és Érdekvédelmi Egyesület (ÚBK) is, amely az állampárti korszak egyik első bejegyzett civil szervezete volt. Az egyesület közéleti beszélgetéseket és politikatörténeti szabadegyetemet szervezett, közéleti lapot adott ki, és a rendszerváltozás idején aktívan fellépett a helyi lakók lakhatási ügyeivel kapcsolatban (Péterfi, 1982). Megszervezte az Egyesületi Támogatási Alapot, ami a tagoknak segített lakásaik megvásárlásában. Az ÚBK támogatta a sorra alakuló helyi lakásbérlet egyesületeit is. Kiemelkedő kezdeményezés volt a lakótelepen élők érdekvédelmében, amikor a Kőrakás park 36. alatti épület lakói megelégtették az IKV (Ingatlankezelő Vállalat) munkáját, és

1989 novemberében egy lakógyűlésen elhatározták, hogy az Újpalotaiak Baráti Körének együttműködésével megalakítanak egy Önkormányzó Lakásbérlet Egyesületet (Péterfi, é. n.).

Házépítő kalákák

Noha az államszocialista időszak alatt a lakásépítés jelentős fejlődésen ment keresztül (lásd fent), az 1970-es és 80-as években az állami lakáskiutalásra még mindig gyakran 10–15 évet kellett várni. A bérlakások száma és komfortja alacsonynak bizonyult, a munkahelyek területi koncentrációja pedig tovább rontott a helyzeten. A szocialista ipari fejlődéssel a kereslet jóval meghaladta a lehetőségeket, a nagyszabású lakótelep-építések pedig nem tudtak lépést tartani az igényekkel. Ebben az időszakban sok fiatal házaspár számára szinte az egyetlen lehetőség az önálló lakáshoz jutásra az volt, ha önerőből oldották meg az építkezést.

Építési telekhez jutni viszonylag könnyű volt: a helyi tanácsok felparcelláztak egy területet, ezeket ellátták vízzel és árammal, a többi közművet pedig később a tulajdonosok anyagi hozzájárulása fedezte. Nem ritkán a csatornát, járdát, óvodát is a közösség bevonásával építették ún. társadalmi munkában. Ez elérhette a költségek 10 vagy akár 80%-os megtakarítását is (M. P., 1978). Ha volt elég hely, esetleg megosztották a szülői telket, és ott építkeztek. Az építési hatóságnál viszonylag olcsón lehetett tőpustervhez hozzájutni. Rendszerint először egy kisebb szoba-konyhás épülettel kezdték, ebbe beköltöztek, majd később megépült a ház is. Az építkezés azonban rendkívül költséges volt, így igyekeztek a munka javát önerőből megoldani. A vállalatok hosszú távú kölcsönt folyósítottak, a munkaerőt pedig egymás segítségével, kalákában igyekeztek biztosítani. A hatalom az ilyen jellegű egyéni szerveződésbe jobb híján belenyugodott. Az építkezés gyakran évekig is elhúzódott, aminek a legfőbb oka a hiányos építőanyag-ellátás volt.

A házépítő kaláka ebben az időszakban az ország minden területén általánosan elterjedt volt, de különösen vidéki városokban és Budapest kertvárosi területein. A hagyományos kalákában az alapanyag összehordását fuvarral segítették. Noha ez a típusú építkezés jellemzően vidéken volt elterjedt, az 1970-es években volt példa városi kezdeményezésekre és ún. szövetkezeti házak kalákás építésére is. Itt az építőipari vállalat csak a falakat húzta fel, a befejezést a lakók végezték el (Magyar, 1979, 3. o.).

Miközben az államszocialista időszakban a központilag szervezett társadalmi munka is fontos szerepet játszott az infrastrukturális fejlesztésekben, az alulról szerveződő közösségi munkának is jelentős kultúrája alakult ki. Mivel az albérlet ebben az időszakban (is)

drága volt, a lakáskiutalásra pedig hosszú éveket kellett várni, maradt az önszerveződés mint megoldás, vagyis egymás segítése kalákában. Túl azon, hogy így lényegesen előbb jutottak a fiatalok saját otthonhoz, a költségek jelentős részét is megspórolták az élő munka révén.

Rongyosforradalom

„Kit érdekel ma már, hogy volt egyszer egy rongyos forradalom!” – írja 2009. március 11-én Nagy Bandó András (2009). Az államszocializmus alatt a hivatalos fórumokon nem esett szó a hajléktalanságról, mintha Magyarországon nem is létezett volna ez a jelenség. Az utcán élő embereket nem hajléktalannak, hanem lumpennek, munkakerülőnek, később csövesnek hívták. Ellátórendszer viszont nem, illetve alig létezett. Egyedül a Dobozi utcában a Lordok háza fogadta be őket, összesen 16 férfi, illetve 8 női férőhellyel éjszakánként. A hajléktalan emberek létét a hanyatló államszocializmus is tagadta, holott a nyolcvanas években jelentősen bedugultak a lakásszféra legalsóbb régiói, emelkedni kezdtek az albérleti díjak, megszűntek, átalakultak a munkásszállók, és az addig a hajléktalan embereket befogadó kórházak, szociális otthonok és elmeógyógyintézetek is sorban kirakták az oda alibiből beutaltakat.

1989. november 28. és 1990 tele között három hullámban zajlottak tiltakozások a Blaha Lujza téren, a Déli pályaudvaron és a Keleti pályaudvaron utcán élő emberek és segítők részvételével. A tüntetések közvetlen kiváltó oka a pályaudvarok éjjeli bezárása volt, ami az ott alvó emberek ellen irányult. A résztvevők követeléseik egyértelműek voltak: munkát és emberi lakhatást követeltek a hatalomtól. A hajléktalan emberek 1989. november 28-án spontán ülő-, illetve fekvősztrájkba kezdtek a Blaha Lujza téren, illetve a Déli pályaudvaron, ahol 1990. január 21-én szerveződött meg a Nemzet Szegényeinek Frontja (NSzF) 157 alapító taggal, Nagy Bandó András és Balogh Árpád nevével fémjelezve. A Blaha Lujza téri tüntetők azt követelték, hogy az MSZMP megüresedett ingatlanjait alakítsák át szükséglakássokká. Az NSzF-nek is hasonló követeléseik voltak, de ott egy kicsit magasabb szintű volt a szervezettség (Mihályfi, 1994). 1989. december 1-jén kiadott nyilatkozatában a budapesti rendőrfőkapitány nyíltan kijelentette, hogy a hajléktalanság nem rendőrségi ügy, így a tiltakozó megmozdulásba nem avatkoztak be (Romhányi, 2010). A résztvevők kezdetben mindkét helyszínen kivívták a járókelők szimpátiáját és együttérzését, a siralmas állapotok elhúzódásával azonban a civil lakosok barátsága ellenszenvvé alakult. Ezek után érthető, hogy a sztrájkolók elfogadták a szociális bérlakások és munkahelyek helyett

az ideiglenes elhelyezést, és a bázisát veszítő tüntetés lassan elcsitult. A Blaha Lujza térről egy csepeli iskola tornatermébe kerültek, majd a Vajdahunyad utcai menhelyre, sokan pedig vissza az utcára. A Déliből Csillebércre, majd Budaörsre egy volt katonai barakkba költöztették a tüntetőket. Ezeken a helyeken először nagyrészt a lakók szervezték meg az életet, ezt a szerepet csak később vették át a szakképzett segítők.

A tüntetések harmadik és egyben utolsó hulláma 1990-91 telén zajlott. Ezek a megmozdulások már kevésbé voltak lendületesek, és a résztvevőket is könnyebben elhallgattatták. Ez a tiltakozás is a pályaudvarokhoz való hozzáférés körüli konfliktussal kezdődött azután, hogy a Hátrányos Helyzetűek Országos Tanácsa szeptembertől decemberig tartó demonstrációt jelentett be a Déli pályaudvaron. A rendőrség végül nem engedélyezte a tüntetést, a MÁV (Magyar Államvasutak) pedig november 1-jével ismét be akarta zárni a pályaudvarokat éjszakára. Erre válaszul hajléktalan emberek egy csoportja elfoglalta a Keleti pályaudvar egyes részeit, mire a vasúti dolgozók sztrájkba léptek, és követelték, hogy a rendőrség távolítsa el a hajléktalan tüntetőket. A rendőrségi intézkedéssel párhuzamosan végül a MÁV felajánlott néhány épületet átmeneti szálló céljára, és a főváros is tovább bővítette a meglévő férőhelyeket (Udvarhelyi, 2014).

Mindent összevetve, az 1989-90-es tüntetések mérföldkőnek számítanak a lakhatással kapcsolatos civil szerveződések történetében. Jelentőségük abban áll, hogy a hajléktalan emberek és szövetségeik képesek voltak rábírní a hatóságokat arra, hogy elismerjék a lakhatási válság létezését, és az állam erőforrásokat szenteljen a probléma kezelésére. Az is világossá vált azonban, hogy a közvetlen szükségletek kielégítésén túl nem volt politikai akarat a hajléktalanság megoldására. Az átmeneti táborok megalapozták a magyar szociális ellátás azóta is működő rendszerét, ami gyakran a hajléktalanság állandósulásához vezet. Fontos eredmény, hogy ilyen intézmények egyáltalán léteznek, de ezek nem szüntetik meg a hajléktalanságot kiváltó társadalmi-gazdasági okokat.

Lakásbérlők szerveződése a rendszerváltozás idején

Bár korábban a széles körű lakástámogatási rendszer az állampárt egyik legfontosabb politikai legitimációs forrása volt (Barta–Vukovich, 1983; Ferge, 2002), az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején megindult a lakástámogatások csökkenése és a munkásszállók bezárása. A rendszerváltozáshoz közeledve egyre több lett a kilakoltatás, és a hajléktalanság is egyre inkább láthatóvá vált. A rendszerváltozás időszakának egyik legakutabb kérdése a lakáspolitikáre-

formja volt, és nagy nyomás hatott a privatizáció irányába. A lakásprivatizáció első nagy hulláma 1990 és 1995 között zajlott, ekkor 703 ezer önkormányzati fenntartású lakásból 419 ezret értékesítettek (Petz, é. n.). A pár év alatt lezajló privatizáció után az önkormányzatoknál csak a lakásállomány minimális része maradt, és ezek is jellemzően a legrosszabb állapotban lévő lakások voltak.

Az 1980-as évek végén jelentős lakásbérlő mozgalom indult el Magyarországon, amelynek gyökerei több szálra vezethetők vissza. Az egyik az állami tulajdonú ingatlanok hibás kezelése. A rendszerváltozás előtt az országban a lakásállomány 80%-át tulajdonosok lakták, 20%-a pedig állami tulajdonban volt, amelyben bérlők éltek. Az állami tulajdonú lakások fenntartásáért az ingatlankezelő vállalatok voltak felelősek. Annak érdekében, hogy ellássák az IKV által elhanyagolt feladatokat, 1983 után – tanácsi támogatással – kisebb bérlőközösségi „mozgalom” indult Budapesten, amelynek keretében a lakók lényegében társadalmi munkában végezték lakóépületeik fenntartását. 1989-ben körülbelül 200 ilyen bérlőközösség működött, a legtöbb a II. kerületben. A részvétel hivatalos keretét egy 1982-es határozat tette lehetővé (Sebestyén, 1983), azt azonban, hogy ez mennyire felülről irányított folyamat volt, ma már nehéz megállapítani. Ezekben a bérlőközösségekben a lakók által végzett munkát az IKV beszámította a fenntartási költségekbe.

A konkrét lakóházakkal kapcsolatos érdekképviseleten túl 1988-ban hivatalosan is megalakult a Lakásbérlők Egyesülete (LABE). A LABE kezdettől nyíltan politikai, érdekvédelmi tevékenységet folytatott, és célja az volt, hogy a lakók szempontjai szerint befolyásolja a lakáspolitikát várhatóan drasztikus reformját (A Lakásbérlők Egyesületéről, 1989). A megalakulás után az egyik legfontosabb téma az IKV-k monopóliumának megtörése és az önkormányzó bérlőközösségek megalakítása volt. A LABE központi projektje volt az úgynevezett önkormányzó lakásbérlő-egyesületek rendszerének támogatása, az ehhez szükséges jogi és szakmai keretek kidolgozása és a modell beindítása. Az elképzelés szerint a lakások állami vagy tanácsi tulajdonban maradhatnak, viszont a bérlők teljes kezelési jogot kapnának. A szervezet ragaszkodott ahhoz, hogy ezeket az egyesületeket a lakók saját önszerveződésére és kezdeményezésére kell alapozni. Ekkoriban számos bérlőközösség alakult még a LABE és más hasonló szervezetek támogatásával. Egy pillanatra úgy is tűnt, hogy ez a bérlőközösségi koncepció sikeres lehet, hiszen az Országgyűlés 1989-ben rendeletet hozott a bérlőközösségek megalakításának lehetőségéről.

Noha a LABE által támogatott politikusok számos települési önkormányzat testületében is képviseltették magukat, nem tudták

megakadályozni a lakáspolitikát általuk károsnak tartott átalakítását. Az 1994-ben életbe lépő lakástörvénnyel – amely tömegesen privatizálta a lakásokat – az egyesület lényegében elveszítette addigi tömegbázisát, hiszen a lakásbérlők szinte egyik napról a másikra tulajdonosokká váltak. Ha sikerült volna bevezetni az önkormányzó bérlőközösségek modelljét, valószínű, hogy másképpen alakul a magyarországi lakáspolitikát története az elmúlt több mint 25 évben. Közben a LABE számára alapvetés volt, hogy jelentős állami és/vagy önkormányzati bérlakásállomány nélkül nincs megfelelő lakáspolitikát, ezt a szempontot a jelentős tömegtámogatás és mobilizáció ellenére sem tudták érvényesíteni, és nem tudták megállítani a tömeges privatizációt és a közösségi lakásvagyon elherdálását.

HIVATKOZÁSOK

Barta B. – Vukovich Gy. (1983): *A lakáshelyzet alakulása és jellemzői*. in. Böröczfy F. (szerk.): *Lakáspolitikánkról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 204–220.

Böröcz R. (2009): *Hangyatelep. Egy bódéváros a budapesti agglomerációban a két világháború között (1924–1934)*. Pesterzsébeti Múzeum, Budapest

Csécsei I. et al. (2017): „*Mikor van a tetteknek ideje, ha nem ilyenkor!?*” *Részvételi akciókutatás a magyarországi lakhatási mozgalmakról*. Kovász 21 (1–4), 53–63.

Ferenczi I. (1910): *Községi lakáspolitikát és lakásügyi intézmények. Javaslatok Budapest Székesfőváros lakás és telekpolitikájához*. Kilián, Budapest

Ferge Zs. (2002): *Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban*. Szociológiai Szemle, 2002/4. 9–33. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-547/szoc_szemle/TPUBL-A-547.pdf (2016. dec. 22-i állapot szerint.)

Gyáni G. (1992): *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető, Budapest

Győri P. – Sass L. (2003): *A népszálló története I., 1912–1990*. in. *A Népszálló*. Menhely Alapítvány – Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei, Budapest, <http://www.bmszki.hu/otthontalanul> (2016. dec. 22-i állapot szerint.)

Horváth S. (2008a): *Csavargók, hajléktalanok, koldusok. A társadalmi gondoskodás rejtett gyakorlata Budapesten az 1960-as években*. Történelmi Szemle 50 (3), 362–381.

Horváth S. (2008b): *A lakótelepek népe és a bűn metaforái*. in. N. Kovács T. (szerk.): *A modernitás laboratóriumai*. Kijárat Kiadó, Budapest, 63–83.

A Lakásbérlők Egyesületéről (1989): *Eszmélet* 1 (1), 113–117.

Lipp T. (1978): *Honfoglalás Újpalotán*. Kossuth Kiadó, Budapest

Magyar L. (1979): *A „hírös város” bizonyít*. Népszava, január 5., 3. o.

Mátyus A. (1980): *Holnapon innen, tegnapon túl*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

Mihályfi L. (1994): *Rongyos forradalom*. Dokumentumfilm-sorozat

M. P. (1987): *Tégláról téglára*. Népszava, október 19., 3. o.

Nagy Bandó A. (2009): *Rongyos forradalom*. 168 Óra Vélemény rovat

Nagy-Csere, Á. (2010): *Nyomortelepből mintalakótelep. Szocialista városrehabilitáció vagy a szegények fegyelmezése?* Korall 11 (40), 45–67.

Nóti I. (1962): *Csoda a Doboziban*. Esti Hírlap, április 24.

(péterfi) (é. n.): *Zendülés a Kőrakás Parkban*. h. n.

Péterfi F. (1982): *Péterfi Ferenc*. in. *Közelítések. 11 beszélgetés népművelőkkel a művelődési otthoni tevékenység fejlesztéséről*. Népművelési Intézet, Budapest

Petz R. (é. n.): *Kérdőjelek a szociális bérlakások körül*. GKI Gazdaságkutató Zrt.

Romhányi T. (2010): *A túloldalon*. Népszabadság online, szeptember 18. http://nol.hu/archivum/20100918-a_tuloldalon-812661 (2016. dec. 22-i állapot szerint.)

Sebestyén T. (1983): *A bérlőközösségek szervezési szempontjai. Országos műszaki-szervezési tájékoztató és tapasztalatcsere előadásai*. ÉVM-5.sz Fenntartási építés fejlesztése ágazati célprogram bizottság, 77–82.

Szécsi J. ([1938] 1963): *Pesti nyomorgyűrű*. in. Gondos E. (szerk.): *A valóság vonzásában. Tanulmányok, riportok, elbeszélések*. I. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 309–316.

Szélpál Á. (1936): *Földalatti város*. Népszava, január 19., 20. o.

Tóth E. Zs. (2006): *Munkások és munkásnők '56-os megéléstörténete*. Múltunk 4, 250–267.

Tóth E. Zs. (2008): *A Fekete Vonat, Cséplő Gyuri, A pártfogolt – Ingázók a dokumentumfilmekben*. Eszmélet. http://www.eszmelet.hu/toth_eszter_zsofia-a-fekete-vonat-cseplo-gyuri-a-partfogol/ (2016. dec. 22-i állapot szerint.)

Udvarhelyi É. T. (2014): *Az igazság az utcán hever. Válaszok a magyarországi lakhatási válságra*. Napvilág, Budapest

Umbrai L. (2008): *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1940*. Napvilág Kiadó, Budapest

Zsámboki M. (2009): *Budapesti nyomor, I. rész: Barlanglakók*. http://varoskepp.blog.hu/2009/02/24/budapesti_nyomor_i_resz_barlanglakok (2016. dec. 22-i állapot szerint.)